

У червні 1940 року Станкевич прибув в Варшаву, і через декілька місяців створив підпільну організацію під назвою Партія білоруських націоналістів (*Партія беларускіх нацыяналістаў; ПБН*). До цієї організації увійшли деякі члени місцевого Білоруського комітету. Влітку 1941 року ПБН перенесла свою діяльність на територію Західної Білорусії, де спробувала вступити в переговори з польським рухом Опору на умовах співпраці, «польсько-білоруської федерації» і навіть створення білорусько-польських партизанських загонів. Однак контакти з польським підпіллям не дали ніяких результатів. На це, передусім, вплинуло недовір'я до Станкевича і його партії, а також небажання поляків вести будь-які дискусії про долю західно-білоруських земель. Вони вважали їх однозначно польськими [9. С. 537].

Вивчаючи історію співпраці білоруської політичної еміграції і нацистського військово-політичного керівництва в період між двома світовими війнами і напередодні напади Німеччини на СРСР, можна зазначити наступні основні моменти. По-перше, емігрантам, внаслідок ідеологічних і інших розбіжностей так і не вдалося виступити перед нацистами єдиним фронтом. По-друге, всі подробиці зустрічей і переговорів, які мали місце між групами еміграції і різними органами німецького керівництва, свідчать про те, що останні не дуже серйозно ставилися до білоруського націоналізму, вважаючи його занадто слабким. В результаті, Німеччина вступила у війну з Радянським Союзом, так і не виробивши єдиного рішення для білоруського питання. Не можна не визнати, що це було наслідком двох попередніх чинників. Але, був і третій, позитивний момент. Своїми контактами з нацистським керівництвом націоналісти змогли поставити білоруське питання, як таке, на порядок денний. У зв'язку з цим, ставка більшості лідерів еміграції на Третій рейх виглядала в тих умовах найбільш реалістично. І події 1941-1944 років знов-таки підтвердили цей факт.

Література:

1. Беларускі нацыяналізм: Даведнік / Укладальнік П. Казак. – Мінск, 2001. – Партыя беларускіх нацыяналістаў; Станкевич, Ян.
2. Гардзіенка А. Бэрлін як асяродак беларускага жыцця першай паловы 40-х гг. XX ст. // Запісы. Беларускі Інстытут навукі й мастацтва. – 2003. – №26. – С. 1-4.

3. Грыбоўскі Ю. Першы беларускі штурмовы зв'яз // Беларускі Рэзыстанс. – 2005. – №1. – С. 1-9.
4. Ёрш С. Забойства Фабіяна Акінчца // Беларускі Рэзыстанс. – 2004. – №1. – С. 1-3.
5. Ёрш С. Беларускі нацыянальны рэзыстанс у гады Другой сусьветнай вайны // Пагоня. – 1995. – №33, 34, 36, 37.
6. Найдзюк Я. Беларусь учора і сьняня. – Менск, 1944.
7. Рамановскі Ф. Саўдзельнікі ў злачынствах. – Мінск, 1964.
8. Російський державний архів соціально-політичної історії, Москва, Росія, ф. 625, оп. 1, спр. 44.
9. Туронак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. – Вільня, 2006.
10. Туронак Ю. Фабіян Акінчыц – правадыр беларускіх нацыяналістаў // Беларускі Рэзыстанс. – 2003. – №10. – Сш. 1-2(18-19). – Сьнежань. – С. 145-161.
11. Цанавя Л.Ф. Всенародная партизанская война в Белоруссии против фашистских захватчиков: в 2 ч. – Ч.2. – Мінск, 1951.
12. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg, Deutschland, MSg 149. Sammlung Vladimir Pozdnakoff (Vlasov-Bewegung), MSg 149/7.
13. Turonek J. Białoruś pod okupacją niemiecką. – Warszawa, 1993.
14. Turonek J. Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi. – Warszawa, 1992.

О.М.Вабішчэвіч

**ЄВРЕЙСЬКА ПРИСУТНІСТЬ У НАЦІОНАЛЬНО-
КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ЗАХІДНОБІЛОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
(20-30-ті роки ХХ ст.)**

Різні аспекти соціально-економічного, суспільно-політичного життя західної частини Білорусі, що входила в 1920-1939 рр. до складу Польщі, протягом багатьох десятиліть були предметом дослідження як білоруських, так і зарубіжних вчених. Через методологічні обмеження, що існували за радянських часів, питання національно-культурного життя західнобілоруського суспільства викладалися в наукових працях однобічно, тенденційно. Багато в чому це було пов'язане з обмеженістю джерельної бази, що стримувала дослідницьку роботу. Тільки в пострадянський період білоруська історіографія отримала можливість значно розширити тематичний діапазон проблематики досліджень на основі широкого вибору наукових методів, нових джерельних масивів.

На сучасному етапі дослідники старшого покоління і представники молодшої генерації істориків усе більше уваги надають

проблемі збереження культури білорусів у міжвоєнній Польщі. Культурне життя інших автохтонних етносів Західної Білорусі тільки почало вивчатися і поки що немає достатнього наукового висвітлення. Це цілком стосується і єврейської проблематики. Окремі роботи, що з'явилися останнім часом, мають переважно узагальнюючий характер або зачіпають лише деякі її аспекти. У науково-популярних виданнях Е. Іоффе, присвячених історії євреїв Білорусі є лічені фрагменти з історії єврейського співтовариства в західнобілоруських містах і містечках [1]. Статті та тези інших авторів в різних збірниках матеріалів наукових конференцій торкаються переважно тільки окремих сторін духовного життя євреїв Західної Білорусі. Серед серйозних досліджень треба відзначити працю О. Соболевської і В. Гончарова, в окремих розділах якої дається аналіз культури та освіти євреїв Гродно і його околиць [2]. Єврейська проблематика в польській історіографії вже кілька десятиліть розробляється Є. Томашевським у контексті суспільно-культурного життя національних меншин Польщі у міжвоєнний період [3; 4]. Духовне життя євреїв у західнобілоруських землях окремо не розглядалося іншими польськими істориками, які торкалися питань єврейської історії.

Відсутність комплексних досліджень, присвячених проблемам історії культури євреїв на території Західної Білорусі у 20-30-ті рр. ХХ століття, обумовлює необхідність заповнення цієї прогалини. Тематична новизна зазначеної проблематики багато в чому визначає наукове значення подібного дослідження. Головною метою даної статті є виявлення основних тенденцій у збереженні й розвитку єврейської культури в західнобілоруському регіоні у зазначений хронологічний період. Для виконання поставленої мети були визначені такі завдання: проаналізувати становлення релігійно-ортодоксальних і сіоністських культосвітніх організацій; визначити значення просвітницької роботи в діяльності Бунду й підконтрольних йому об'єднань; показати вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на стан етнокультурного життя євреїв. У даній статті, крім літератури використані й джерела з архівів Білорусі, Польщі, Литви, значна частина яких вводиться до наукового обігу вперше.

Дані переписів населення в Польщі 1921 й 1931 рр. створюють лише приблизне уявлення про кількість єврейського населення. На думку Є. Томашевського, дану цифру треба шукати

між кількістю іудеїв і тих, хто в якості рідної мови називали ідиш або давньоєврейську (іврит). У 1931 р. перших налічувалося 3 млн. 113,9 тис. (9,8 %), других - 2 млн. 733 тис. (8,6 %) [3. С.158-159; 4. С.96-97]. Представницькою була єврейська присутність у західнобілоруських землях, де перші єврейські громади (кагали) виникли ще наприкінці XIV ст. і входили в Російській імперії в «межу осілості». За даними перепису 1931 р. там проживало 375 тис. іудеїв (9,2 % населення регіону), 342 тис. визнали рідними мовами ідиш та іврит (8,3 %). У Поліському воєводстві (за винятком Сарненського і Камінь-Каширського повітів) частка євреїв серед місцевого населення коливалася в межах 9,2-9,6 %, на білоруських землях у Білостоцькому воєводстві становила 13,4-13,5 %, у Новоградському - 7,3-7,8 %, а у білоруських повітах Віленського - 4,1-5,2 % [5.42-43]. Особливо єврейською присутністю виділялися Білостоцький, Гродненський, Брестський, Пінський повіти. Традиційним місцем проживання євреїв були міста й містечка. У Гродно вони становили 42,6 %, у Пінську - 63,4 %, у Бресті - 44,3 %, у Кобрині - понад 70 % населення [6. С.39].

Становище єврейського населення у міжвоєнній Польщі було досить суперечливим. Польські уряди не мали чітко визначеної національної політики щодо євреїв. Сіонізм здавався їм меншим злом у порівнянні з соціалістичною та комуністичною ідеологією. Центральні польські органи влади підтримали в березні 1926 р. сіоністський рух. Відповідні роз'яснення були дані й місцевій адміністрації [7. С.2]. Із погіршенням соціально-економічного становища, влада усіяло намагалася обмежити економічну активність єврейського населення, вводячи тверді ліміти, квоти в освіті (особливо у вищій) та в інших гуманітарних сферах. Хвиля антисемітизму, що прокотилася по всій Польщі (охопивши й західнобілоруські міста Брест, Гродно та ін.) у середині та другій половині 30-х років ХХ століття, значно загострила характер відносин між євреями та поляками. У порівнянні з українським і білоруським населенням євреї були більш лояльно налаштованою частиною національних меншин. Однак не можна погодитися із твердженнями про те, що соціально-економічне становище та цілеспрямована політика польської влади визначили маргинальність єврейського населення Західної Білорусі [8. С.365]. По-перше, маргинальність або множення соціокультурної самоідентифікації (відповідно до сучасних соціологічних досліджень) по-

чала проявлятися в середовищі євреїв ще задовго до включення Західної Білорусі до складу Польщі. По-друге, маргіналізація не домінувала в єврейському суспільстві, замкнутому в етноконфесійних, мовних і культурних відносинах, хоча процеси модернізації, світськості не були для нього чужими. Навіть у несприятливих для євреїв морально-політичних умовах спостерігався процес їхнього національно-культурного відродження.

На побут і духовне життя місцевого єврейського населення взагалі значний вплив мали збереження традиційного укладу і цінностей іудаїзму. Одночасно посилювалися світські тенденції в освіті й культурі. Велике значення мало питання про національну мову євреїв. У західнобілоруських землях панував ідиш. Завдяки розгортанню діяльності релігійно-ортодоксальних сіоністських об'єднань зростав інтерес і до івриту. Вплив єврейських релігійних громад зберігався, однак спостерігалось посилення авторитету різних ідеологічних і політичних структур (особливо серед молоді). Чітко це проявилось на прикладі організації шкільної справи, що розглядалася в контексті боротьби за підростаюче покоління і його ідейно-політичну підготовку. Розбіжності виникали стосовно мовного питання. Більшість сіоністських організацій вбачали його вирішення лише в повсюдному поширенні івриту, а Бунд навпаки - в розвитку єврейської шкільної справи й культури в Польщі тільки на основі ідишу.

Подібні кроки керівництва єврейських шкільних організацій не сприяли корінній зміні політики Польської держави відносно єврейських шкіл. Навіть у непольських навчальних закладах (у тому числі єврейських) було запропоновано викладати основні предмети польською мовою, що викликало негативну реакцію з боку національних меншин. Влітку 1927 р. єврейські культосвітні організації розгорнули агітаційну кампанію проти польських початкових шкіл. Лідер віленської єврейської громади Я. Вигодський закликав посилати дітей тільки в школи з викладанням на ідиші та івриті [9. С.121].

Інтенсивний розвиток системи шкільних організацій під контролем єврейських політичних партій на території Західної Білорусі розпочався з середини 1924 р. За підтримки єврейських ортодоксальних політичних об'єднань «Агудат Ізраель» («Союз Ізраїлю») і «Мізрахи» («Духовний центр») діяли релігійні навчальні заклади – хедери та ісшви. У своїй діяльності в галузі освіти

«Агудат Ізраель» спиралося на традиції іудаїзму [10. С.116]. Найбільш відомі ієшиви знаходилися у Мірі, Барановичах, Белостоці, Бресті, Пінську, Слоніму, Галушці, Гродно й Кам'янці [11. С.18]. У 1927 р. в 400 відділах «Мізрахи» по всій Польщі було об'єднано близько 100 тис. чоловік [12. С.1]. По всій Польщі також була розгорнута її шкільна мережа (дитячі садки, початкові й середні школи, семінарія, яка готувала раввінів), де впроваджувалися як релігійні цінності, так і досягнення світської культури. У західно-білоруському регіоні вони перебували переважно в Білостоцькому та Віленському воеводствах.

Центральною шкільною організацією сіоністського руху було товариство «Тарбут» («Культура»), школи якого розглядалися як важливий чинник прискорення процесів національно-культурного життя євреїв у Палестині. Лідери «Тарбуту» рішуче не визнавали клерикальний характер «Агудат Ізраель», хедери й ієшиви. У школах «Тарбут» наголос робився не на вивченні іудаїзму, а на викладанні івриту, збагненні світської єврейської культури. На території Західної Білорусі лідери «Тарбуту» прагнули створити мережу гімназій, які охоплювали б головні центри проживання єврейського населення. Відкривалися також народні університети, бібліотеки, вечірні курси не тільки у великих містах, але й у невеликих містечках Західної Білорусі. Наприклад, у невеликому містечку Ясіновка під Білостоком, у якому проживало близько 150 єврейських родин, існувала школа «Тарбут» і сіоністська бібліотека [13. С.116]. У Вільно («литовському Єрусалимі») уже в 1924 р. діяли учительська семінарія, 2 гімназії та 31 початкова школа «Тарбуту» [13. С.112]. Усього ж до 1927 р. «Тарбут» мало в Польщі 16 гімназій, 5 семінарій, близько 200 початкових шкіл. [12. С.1]. Через негативні наслідки економічної кризи, обмежувальні заходи польської влади, непослідовність проведеної ними шкільної реформи позиції як єврейської освіти в цілому, так і закладів «Тарбуту» до середини 1930-х рр. значно зменшилися. Напередодні 1937/1938 навчального року в Білостоцькому воеводстві було 27, Новогрудському – 35, Поліському – 11, Віленському – 37 шкіл «Тарбуту» усіх типів [14].

Ще на межі XIX-XX ст. у деяких районах Російської імперії почали виникати школи з викладанням на мові ідиш. До кінця Першої світової війни на території колишніх західних губерній цей процес активізувався. Лідери Бунду вирішили створити єв-

рейську світську школу соціалістичного типу. Саме цим повинна була зайнятися створена бундівцями Центральна єврейська шкільна організація (ЦЄШО). З 1924 р. її заклади розташовувалися переважно на території Західної Білорусі. Уже наприкінці 1925 р. їх було 182 (91 початкова школа, 3 гімназії, 2 учительські семінарії й близько 20 дитячих будинків). Незважаючи на репресивні дії з боку польської влади, кількість учнів у дитячих будинках і початкових школах ЦЄШО зростає з 10 тис. (1926 р.) до 14 тис. (1928 р.) [15. С.63].

Вищезгаданий спад наприкінці 1920-х–першій половині 30-х рр. торкнувся й установ ЦЄШО. В 1933/1934 навчальному році в західнобілоруських землях їх було 68 [16.14]. Активісти ЦЄШО у своїй діяльності надавали перевагу політичній пропаганді, особливо під час виборчих кампаній. Наприклад, у Лідському повіті восени 1933 р. спостерігалось послаблення культосвітньої роботи через зацікавленість місцевого єврейського населення виборами в правління громад [17. С.123]. Тільки з середини 1930-х рр. у Західній Білорусі знову спостерігався неухильний ріст закладів ЦЄШО, пов'язаний із зростанням ролі робітничого руху в Польщі. В 1936/1937 навчальному році в закладах ЦЄШО на території Західної Білорусі навчалось близько 17 тис. єврейських дітей [15. С.65]. В сфері єврейської освіти ЦЄШО посідала друге місце після сіоністської організації «Тарбут».

Особливістю діяльності Бунду на території Західної Білорусі, що була переважно аграрним регіоном і не мала численного робітничого класу, було превалювання в ній культосвітнього напрямку. Просвітницька робота здійснювалася не лише осередками партії, а й культосвітньою організацією «Культура-Ліга», створеної разом з партіями «Поалій-Сіон» й «Ферайнікте», молодіжним об'єднанням «Цукунфт» («Майбутнє»). Мережа структурних одиниць «Культури-Ліги» активно розгорталася із другої половини 1920-х рр. у Віленському, Білостоцькому, Новогрудському і Поліському воеводствах. Однак з кінця 1920-х рр. «Культура-Ліга» переживала серйозний занепад. Пожвавлення діяльності «Культури-Ліги», що мало місце в другій половині 1930-х рр. було спрямоване на просвітницьку роботу й боротьбу з неписьменністю [18. С.807]. Позиції єврейської інтелігенції в бундівських організаціях були значно слабшими, ніж у сіоністських релігійних ортодоксальних об'єднаннях.

Важливу роль у 1920-30-ті рр. в духовному житті євреїв не тільки західнобілоруських і східнолитовських земель, але й усєї Польщі, Східної Європи, зіграло Вільно. Найбільшим у світі центром культури ідиш став створений там у 1925 р. Єврейський науковий інститут (ЄНІ) (Jidiszer Wissenszafflecher Institut - JIWO), основними завданнями якого було відображення будь-яких проявів життя євреїв, вивчення за допомогою нових методів їхнього минулого та ін. [19. С.3]. Науково-дослідна робота проводилася не лише у Вільно, а й в Ошмянському, Браславському, Диснянському та інших повітах Віленського воєводства. Активну роботу проводили бібліографічний центр, архів, бібліотека й музей. Наприкінці 1920-х рр. матеріальну допомогу ЄНІ надавали єврейські громади Вільно, Білостоку, Гродно, Ліди, Глибокого, Пінська, Слоніма, Бреста, Ошмян та інших міст і містечок, хоча цього було недостатньо [20. С.7-9, 19]. Вільно визначало також основні тенденції художньої культури ідиш. При історико-етнографічному товаристві діяв музей (в 1934 р. налічував понад 2 тис. експонатів) [21. С.40]. Заснований у 1924 р., але відкритий лише в 1934 р., Єврейський музичний інститут домігся прав польської державної консерваторії (єдиної в Європі з викладанням на ідиш) [22. С.290-291]. Високим рівнем виконавчої культури вирізнявся хор, єврейський драматичний театр, Союз єврейських акторів. У 1926 р. було відкрито Єврейський народний театр [23.46]. У середині 1930-х рр. у Вільно працювало 15 єврейських театральних колективів, які часто виступали в західнобілоруських містах і містечках. Однак за умов антисемітської компанії, що розгорнулася тоді у Польщі, розвивати єврейську художню культуру було все складніше.

Таким чином, у ході вивчення даної проблематики вдалося зробити наступні висновки. По-перше, характер польсько-єврейських взаємин був досить складним. Польські уряди усіяко прагнули ліквідувати явну перевагу єврейського елементу в економічному й інтелектуальному житті країни, мали зацікавленість в еміграції євреїв. Єврейське співтовариство було змушене протистояти асиміляційним процесам, зберігати власні етнокультурні цінності. По-друге, етноконфесійний чинник визначав культурне життя в західнобілоруських містах і містечках. У духовному житті місцевих євреїв іудаїзм продовжував зберігати вирішальне

значення. Однак більш міцними ставали і позиції культури ідиш як світської альтернативи іудейській традиційній культурі.

По-третє, важливе значення в культурному житті єврейського населення Польщі взагалі та Західної Білорусі зокрема, набуло шкільне питання. Всі основні єврейські політичні й релігійні партії та організації (Бунд, сіоністи, «Агудат Исраель», «Мізрахи» й інші) створили власні культосвітні організації, шкільні системи. Більшість шкіл ЦЄШО й «Тарбуту» було зосереджено саме на території Західної Білорусі. Організаційні структури єврейських об'єднань сприяли збереженню національної культури, протидіяли асиміляції євреїв. Сіоністів і соціалістів поєднувало прагнення перебороти обмеженість традиційного іудаїзму, підтримка культури ідиш. Однак розходження їх концепцій єврейського державного устрою перешкоджало ефективності збереження національної культури.

Література

1. Иоффе Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси: Краткий научно-популярный очерк. – Минск, 1996.
2. Соболевская О.А., Гончаров В.В. Евреи Гродненщины. Жизнь до Катастрофы. – Донецк, 2005.
3. Najnowsze dzieje żydów w Polsce: W zarysie (do 1950 roku) / Pod red. J. Tomaszewskiego. – Warszawa, 1993.
4. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków: Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1985.
5. Mironowicz E., Toké S., Radzik R. Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku. – Białystok, 2005.
6. Государственный архив Брестской области (ГАБО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 2528.
7. Archiwum Akt Nowych (AAN). – Zespół 9/1. – Sygnatura 1063.
8. Свой или чужой? Евреи и славяне глазами друг друга: Сб. статей. – М., 2003.
9. AAN. – Zespół 9/1. – Sygnatura 961.
10. ГАБО. – Ф. 1. – Оп. 10. – Д. 14.
11. ГАБО. – Ф. 1. – Оп. 10. – Д. 132.
12. AAN. – Zespół 9/1. – Sygnatura 1062.
13. Центральный государственный архив Литвы (ЦГАЛ). – Ф. 51. – Оп. 7. – Д. 231.
14. Sprawy narodowościowe. – 1937. – № 1–2.
15. Eisenstein M. Jewish Schools in Poland, 1919–1939. – New York, 1950.
16. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). – Ф. 242п. – Оп. 1. – Д. 118

17. Государственный архив Гродненской области (ГАГО). – Ф. 200. – Оп. 2. – Д. 10.
18. AAN. – Zespól 322. – Sygnatura 2350.
19. Żydowski instytut naukowy (JIWO), jego cele i zadania. – Wilno, 1930.
20. Żydowski instytut naukowy (JIWO): Rzut oka na jego cele i dorobek. – Wilno, 1937.
21. ЦГАЛ. – Ф. 53. – Оп. 23. – Д. 1491.
22. Материалы Девятой Ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике: Тезисы. – М., 2002.
23. Аграновский Г. Памятники еврейской истории и культуры в Вильносе. – М., 1997 // <http://www.jewish-heritage.org/agran.htm> (7.05.2007).

І.Г.Мухіна

УЧАСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ - ПОЧ. ХХ СТ.

В другій половині ХІХ ст. в Російській імперії почала бурхливо розвиватися промисловість, що привело до перетворення багатьох кустарних і напівкустарних виробництв у малі, середні та крупні підприємства. Наприкінці століття Харків за рахунок швидкого розвитку машинобудівного комплексу став одним із промислових центрів як України, так і Російської імперії в цілому. Важливу роль в підприємництві Харкова відіграли представники національних меншин, переважно німці, які одними з перших заснували в місті машинобудівні підприємства. Дослідники Д. Багалій, Д. Чорний, С. Куделко, С. Посохов та ін. [1,2,3] звернули увагу на загальний економічний розвиток Харкова в даний період, в якому важливу роль відіграли й представники національних меншин, але майже не приділена увага розвитку промислової інфраструктури в сільській місцевості, яку активно формували землевласники іноземного походження. Не зважаючи на те, що вони стали фундаторами створення в губернії більшості переробних підприємств, які збільшили загальний обсяг випускаючої продукції в Харківській губернії, на жаль, майже зовсім відсутні праці, які б широко висвітлювали цей процес. З цього витікає мета статті - розкрити форми і наслідки підприємництва представників національних меншин у сільськогосподарській сфері Харківської губернії наприкінці ХІХ- поч. ХХ ст.

Серед переселенців, які активно заселяли і освоювали території Харківської губернії, найбільш численними були представники лютеранської громади, яким вдалося створити в губернії окремі землеробські колонії. Так, наприкінці ХІХ ст. в сільській